

**FAYZULLA XO‘JAYEV FAOLIYATIDA MILLIY MANFAATLAR
VA SIYOSIY MAS‘ULIYATNING USTUVORLIGI**

Normatov Umarali Dilshod o‘g‘li

Mirzo Ulug‘bek nomidagi

O‘zbekiston Milliy Universiteti Ijtimoiy fanlar fakulteti

Siyosatshunoslik yo‘nalishi 4-bosqich talabasi

ANNOTATSIYA: *Ushbu tadqiqot ishi XX asr o‘zbek davlatchiligi tarixining eng ziddiyatli va burilishlarga boy davri — Fayzulla Xo‘jayevning siyosiy rahbarlik faoliyatini tahlil qilishga bag‘ishlanadi. Maqolada arbobning Buxoro Xalq Sovet Respublikasi (BXSR) va O‘zbekiston SSR hukumati raisi lavozimlaridagi faoliyati davomida milliy manfaatlarni sovet mafkurasi sharoitida qanday himoya qilgani ko‘rib chiqiladi. Ayniqsa, iqtisodiy mustaqillik, paxta yakkahokimligiga qarshi kurash, milliy kadrlarni tayyorlash va madaniy merosni asrash yo‘lidagi strategik manevrlar arxiv hujjatlari hamda tarixiy faktlar asosida tadqiq etiladi. Maqolada Xo‘jayevning siyosiy mas‘uliyati — xalqning jismoniy va ma‘naviy omon qolishi uchun qalqon bo‘lish vazifasi sifatida talqin qilinadi.*

KALIT SO‘ZLAR: *Fayzulla Xo‘jayev, milliy manfaat, siyosiy mas‘uliyat, jadidchilik, BXSR, iqtisodiy suverenitet, kadrlar siyosati, milliy elita, sovet qatag‘oni, O‘zbekiston tarixi.*

ABSTRACT: *This research paper is devoted to the analysis of the political leadership of Fayzulla Khodjayev, one of the most controversial and pivotal periods in the history of 20th-century Uzbek statehood. The article examines how the figure protected national interests under the conditions of Soviet ideology during his tenure as Chairman of the Bukharan People's Soviet Republic (BPSR) and the Uzbek SSR. In particular, strategic maneuvers towards economic independence, the struggle against the cotton monopoly, training of national personnel, and preservation of cultural heritage are researched based on archival documents and*

historical facts. In the article, Khodjajev's political responsibility is interpreted as a mission to serve as a shield for the physical and spiritual survival of the people.

KEYWORDS: *Fayzulla Khodjajev, national interest, political responsibility, Jadidism, BPSR, economic sovereignty, personnel policy, national elite, Soviet repression, history of Uzbekistan.*

KIRISH

O'zbekiston mustaqilligi yillarida milliy tariximizning "oq dog'lari"ni o'chirish va millat fidoyilari siymosini tiklash borasida ulkan ishlar amalga oshirildi. Bunday murakkab va serqirra shaxslar orasida Fayzulla Xo'jayevning o'rni beqiyosdir. U nafaqat o'z davrining yetuk siyosatchisi, balki o'zbek xalqining XX asrdagi yangi davlatchilik asoslarini yaratishda jonbozlik ko'rsatgan strategik rahbar edi. Fayzulla Xo'jayev faoliyat ko'rsatgan 1920-1930-yillar insoniyat tarixi, xususan, Markaziy Osiyo xalqlari uchun nihoyatda og'ir kechdi. Bir tomondan chorizm asoratidan qutulish umidi, ikkinchi tomondan esa bolsheviklar partiyasining qattiq tazyiqi ostidagi yangi tuzum shakllanayotgan edi. Bunday sharoitda rahbarlik qilish — pichoq uchida yurish bilan barobar edi. Xo'jayev o'z zimmasiga olgan siyosiy mas'uliyat shunchaki buyruqlarni bajarish emas, balki markazning keskin qarorlari va xalqning real manfaatlari o'rtasida mantiqiy muvozanatni topishdan iborat bo'ldi¹.

Ushbu maqolaning dolzarbligi shundaki, bugungi kunda ham davlat boshqaruvida milliy manfaatlarni ustuvor qo'yish, kadrlar bilan ishlash va strategik rejalashtirish masalalari Xo'jayevning boy tajribasini qayta ko'rib chiqishni taqozo etadi. Tadqiqotda arbobning faoliyati mafkuraviy qoliplardan xoli ravishda, real tarixiy hujjatlar va uning shaxsiy qarashlari prizmasidan turib tahlil qilinadi. Fayzulla Xo'jayevning siyosatchi va davlat arbobi sifatidagi portretini chizishda uning ijtimoiy kelib chiqishi va tarbiyasini chetlab o'tib bo'lmaydi. Buxoroning eng boy savdogar oilalaridan birida tug'ilgan bo'lishiga qaramay, u yoshligidan ijtimoiy

¹ Fayzulla Xo'jayev. *Tanlangan asarlar (3 jildlik)*. – Toshkent: Fan, 1976–1980.

adolatsizlikka va amirlik tuzumining qoloqligiga qarshi isyonkor ruhda shakllandi. Uning Rossiyadagi o'qish yillari va u yerda kechgan inqilobiy jarayonlar Xo'jayevda zamonaviy, demokratik va dunyoviy davlat qurish g'oyasini uyg'otdi. Xo'jayevning faoliyati bevosita "Yosh buxoroliklar" harakati bilan bog'liq. U jadidchilikni shunchaki ma'rifatparvarlik deb emas, balki siyosiy ozodlikka erishishning asosi deb bildi. Uning uchun siyosiy mas'uliyat — xalqni asriy qoloqlikdan olib chiqish va milliy burjuaziyani shakllantirish edi. 1917-1920-yillar oralig'ida u nafaqat g'oyaviy rahbar, balki amirlik tuzumini ag'darishda asosiy tashkilotchilardan biri sifatida namoyon bo'ldi. Biroq, Xo'jayev inqilobni maqsad emas, balki milliy taraqqiyotga yo'l ochuvchi vosita deb tushunganini uning keyingi faoliyati tasdiqlaydi. 1920-yilda Buxoro Xalq Sovet Respublikasi (BXSR) tashkil etilgach, hukumat raisi lavozimini egallagan 24 yoshli Fayzulla Xo'jayev o'ta murakkab diplomatik o'yinlar markazida qoldi. Uning zimmasidagi asosiy vazifa — yangi respublikaning Moskvaga to'liq qaram bo'lib qolishining oldini olish edi. Iqtisodiy mustaqillik choralari: Xo'jayev hukumati Buxoroning oltin zaxirasini saqlab qolish va o'z milliy valyutasini muomalaga chiqarish orqali iqtisodiy suverenitetni ta'minlashga urindi. U Rossiya bilan munosabatlarni teng huquqli sherikchilik asosiga qurishni talab qildi. Xorijiy aloqalar: Xo'jayevning siyosiy jasorati shunda ediki, u RSFSRning e'tirozlariga qaramay, Germaniya, Turkiya va Afg'oniston bilan bevosita aloqalar o'rnatdi. Xususan, Germaniya bilan savdo bitimlari imzolanishi va bu davlatga talabalarning yuborilishi — kelajakda "milliy intellektual armiya"ni yaratishga qaratilgan uzoqni ko'zlovchi strategiya edi.

Buxoroning ichki ishlariga "maslahatchi" niqobi ostida aralashayotgan bolshevik komissarlarining harakatlari Xo'jayevda qattiq qarshilik uyg'otdi. U respublika ichidagi barcha siyosiy va harbiy qarorlar mahalliy hukumat tomonidan qabul qilinishi shartligini qat'iy turib himoya qildi. Bu davrda u nafaqat ma'muriy rahbar, balki milliy manfaatlar posboni sifatida shakllandi. Uning rahbarligidagi BXSR — o'z armiyasiga, o'z iqtisodiy rejasiga va o'z ta'lim tizimiga ega bo'lgan davlat bo'lishga intildi. Fayzulla Xo'jayevning ushbu davrdagi faoliyati shuni ko'rsatadiki, u millat manfaatini har qanday mafkuraviy qoliplardan ustun qo'ygan.

Uning uchun rahbarlik — bu xalqning tarixiy o‘zligini saqlab qolish va uni jahon taraqqiyoti bilan bog‘lashdagi ulkan mas‘uliyat edi². 1924-yil O‘rta Osiyo xalqlari, xususan, o‘zbek xalqi uchun davlatchilik tarixining yangi va nihoyatda murakkab sahifasini ochdi. Milliy-hududiy chegaralanish deb nomlangan bu jarayon markaz (Moskva) tomonidan boshqarilsa-da, joylarda Fayzulla Xo‘jayev kabi milliy rahbarlar o‘zbek yerlarining yaxlitligini saqlab qolish uchun keskin siyosiy kurash olib bordilar. Fayzulla Xo‘jayev milliy chegaralanish komissiyasi tarkibida faoliyat yuritarkan, uning zimmasidagi asosiy mas‘uliyat — tarqoq holdagi o‘zbek viloyatlarini (Buxoro, Xiva va Turkiston muxtoriyati tarkibidagi hududlarni) yagona ma‘muriy birlikka birlashtirish edi. Iqtisodiy asoslash: U hududlarni taqsimlashda faqat etnik omilga emas, balki iqtisodiy bog‘liqlikka ham e‘tibor qaratishni talab qildi. Xususan, Toshkent shahrining O‘zbekiston tarkibida qolishi, Farg‘ona vodiysining yaxlitligi va Zarafshon vohasining suv resurslari masalasida u qat‘iy pozitsiyani egalladi. Siyosiy natija: Xo‘jayevning diplomatik sa‘y-harakatlari natijasida O‘zbekiston SSR mintaqadagi eng yirik va markaziy respublika sifatida shakllandi. Bu esa kelajakda milliy taraqqiyot uchun zarur bo‘lgan poydevorni yaratishdagi muhim g‘alaba edi³.

1925-yilning fevralida O‘zbekiston SSR Sovetlarining I qurultoyida Fayzulla Xo‘jayev hukumat rahbari — Xalq Komissarlari Soveti raisi etib saylandi. Bu lavozimda u nafaqat ijrochi, balki yangi davlat tizimining me‘mori sifatida namoyon bo‘ldi. Davlat apparatini millatlashtirish: Xo‘jayev boshidanoq davlat idoralarida o‘zbek tilini qo‘llash va rahbarlik lavozimlariga mahalliy kadrlarni tayyorlab chiqarish siyosatini ilgari surdi. Uning "mahalliyashtirish" (korenizatsiya) siyosati shunchaki rasmiyatchilik emas, balki boshqaruvni xalqqa yaqinlashtirish vositasi edi. Konstitutsiyaviy mas‘uliyat: Respublika Konstitutsiyasini ishlab chiqishda Xo‘jayev O‘zbekistonning sovet ittifoqi tarkibidagi muxtoriyat huquqlarini

² Shamsutdinov R. *O‘zbekistonda sovetlarning qatag‘on siyosati va uning oqibatlari*. – Toshkent: Sharq, 2001.

³ Rajabov Q. *Buxoro Xalq Sovet Respublikasi: tarix, taqdir va saboqlar*. – Toshkent: Ma‘naviyat, 2007.

maksimal darajada kengaytirishga intildi. U markazdan kelayotgan har bir buyruqni respublika manfaatlariga moslashtirishga harakat qildi. Xo‘jayev rahbarligining dastlabki yillaridayoq markaziy hukumatning O‘zbekistonga nisbatan xomashyo bazasi sifatida qarashiga guvoh bo‘ldi. U o‘zining ijtimoiy va siyosiy mas’uliyatini xalqni bu qaramlikdan asrashda deb bildi. U o‘sha davrdagi nutqlaridan birida: *"Biz yangi respublikani qurar ekanmiz, u faqat qog‘ozda emas, balki amalda o‘z iqtisodiyoti va madaniyatiga ega bo‘lgan tirik vujud bo‘lishi kerak,"* — deb ta’kidlagan edi. Bu so‘zlar uning butun faoliyati davomidagi asosiy shiori bo‘lib qoldi. Ushbu davrda Xo‘jayev o‘zini nafaqat bolshevik rahbar, balki millat dardi bilan yashaydigan davlat arbobi sifatida namoyon qildi. Uning har bir qarori ortida O‘zbekistonning kelajakdagi mustaqilligi uchun qo‘yilgan kichik, ammo muhim g‘ishtlar yotardi. Fayzulla Xo‘jayev hukumat rahbari sifatida O‘zbekistonning kelajagini faqatgina siyosiy muxtoriyatda emas, balki mustahkam iqtisodiy poydevorda ko‘rdi. U iqtisodiy qaramlik har qanday siyosiy erkinlikni bo‘g‘ib qo‘yishini yaxshi anglagan holda, respublikaning xo‘jalik yuritish tizimini milliy manfaatlar asosiga qurishga intildi.

1920-yillarning ikkinchi yarmidan boshlab Moskva markazi O‘zbekistondan paxta yetishtirish hajmini keskin oshirishni talab qila boshladi. Bu "paxta yakkahokimligi" (monokultura) sari tashlangan ilk qadamlar edi. Fayzulla Xo‘jayev bu jarayonda dehqonlar manfaatini himoya qiluvchi yagona kuch sifatida maydonga chiqdi. Adolatli narx belgilash: Xo‘jayev paxta uchun belgilangan davlat narxlari o‘ta pastligini, bu esa dehqonlarni xonuvayron qilayotganini ochiq aytishdan qo‘rqmadi. U paxta narxini oshirish va dehqonlarga sanoat mollari arzonroq yetkazib berish (ekvivalent ayirboshlash) tizimini talab qildi. Oziq-ovqat xavfsizligi: Markaz g‘alla maydonlarini qisqartirib, hamma joyga paxta ekishni buyurganda, Xo‘jayev bunga qarshi chiqdi. U: *"Xalqimiz o‘z noniga ega bo‘lmas ekan, uning ustidan boshqaruv hamisha oson bo‘ladi,"* — degan mantiq bilan donli

ekinlar maydonini saqlab qolishga urindi⁴. Xo‘jayev O‘zbekistonni faqatgina agrar o‘lka emas, balki rivojlangan sanoat markaziga aylantirishni maqsad qilgan edi. Uning siyosiy mas’uliyati respublikada qayta ishlash sanoatini yo‘lga qo‘yishda namoyon bo‘ldi. Xomashyoni qayta ishlash: U paxtani Rossiyaga olib ketib, u yerda mato to‘qilishiga emas, balki to‘qimachilik fabrikalarining aynan O‘zbekistonning o‘zida qurilishiga erishdi. Farg‘ona va Toshkentdagi ilk yirik sanoat korxonalarini uning bevosita sa‘y-harakatlari natijasidir. Milliy ishchi sinfi: Sanoatlashish jarayonida u faqat binolar qurishni emas, balki bu korxonalarda o‘zbek mutaxassislarining ishlashini ustuvor vazifa deb bildi. U Rossiyadan kelayotgan ishchi kuchi oqimini cheklab, mahalliy kadrlarni zavod-fabrikalarga jalb qilish orqali "milliy proletariat"ni shakllantirishga harakat qildi.

1925-1929-yillarda o‘tkazilgan yer-suv islohotida Xo‘jayevning pozitsiyasi o‘ta murakkab bo‘lgan. Bir tomondan u kambag‘al dehqonlarni yerli qilishni istagan bo‘lsa, ikkinchi tomondan o‘zbek dehqonlarining tarixiy an‘analarini va xususiy mulkchilik unsurlarini saqlab qolishga intildi. U radikal jamoalashtirish (kolxozlashtirish) siyosatining salbiy oqibatlarini oldindan ko‘ra olgan va bu jarayonni yumshatish uchun bor imkoniyatini ishga solgan⁵. Xo‘jayevning iqtisodiy siyosati — bu "milliy iqtisodiyot" maktabi edi. U har bir tiyin va har bir qarich yer o‘zbek xalqining farovonligiga xizmat qilishi kerak, deb hisobladi. Uning bu boradagi qat’iyati markaziy hukumat bilan munosabatlarining keskinlashishiga va keyinchalik unga qarshi "o‘ng og‘machilik" ayblovi qo‘yilishiga asosiy sabab bo‘ldi.

Fayzulla Xo‘jayevning siyosiy qarashlarida "millatning asosi — uning intellektual salohiyati" degan g‘oya markaziy o‘rin tutgan. U jadidlar kabi tushunib yetgandiki, agar millat o‘zining zamonaviy bilimga ega bo‘lgan kadrlar qatlamini

⁴ Karimov N. *Fayzulla Xo‘jayev: hayoti va faoliyati haqida lavhalar*. – Toshkent, 1996.

⁵ O‘zbekistonning yangi tarixi. 2-kitob: *O‘zbekiston sovet mustamlakachiligi davrida*. – Toshkent: Sharq, 2000.

yaratmasa, har qanday siyosiy mustaqillik vaqtinchalik bo'lib qoladi. Shu boisdan ham uning rahbarlik faoliyatida ma'rifatparvarlik va kadrlar siyosati ustuvor ahamiyat kasb etdi. Xo'jayevning eng jasoratli qadamlaridan biri — o'zbek yoshlarini G'arb davlatlariga, xususan, Germaniyaga o'qishga yuborish bo'ldi. Strategik maqsad: U sovet tizimi taklif qilayotgan tor doiradagi mafkuraviy ta'lim bilan cheklanib qolmaslikni istadi. Germaniyaga yuborilgan 70 dan ortiq yoshlar kelajakda O'zbekistonning sanoati, qishloq xo'jaligi va tibbiyotini jahon andozalari darajasiga olib chiqishi kerak bo'lgan "oltin kadrlar" edi⁶. Moliyaviy ta'minot: Buxoro oltinlari va respublika byudjeti hisobidan amalga oshirilgan bu loyiha Moskva tomonidan "aksilinqilobiy harakat" sifatida baholangan bo'lsa-da, Xo'jayev bu yoshlarni to'xtatib qo'llab-quvvatladi. Uning uchun siyosiy mas'uliyat — kelajak avlodning bilimi uchun bugundan poydevor qo'yish edi. 1930-yillarning boshida bolsheviklar partiyasi tomonidan milliy ziyolilarga, ayniqsa, jadidlik harakati vakillariga nisbatan bosim va ta'qiblar kuchaydi. Fayzulla Xo'jayev o'z mavqeyidan foydalanib, ko'plab adib va olimlarni qatag'on changalidan asrashga urindi. Ziyolilarga e'tibor: Fitrat, Cho'lpon, Abdulla Qodiriy kabi buyuk siymolarning ijod qilishi uchun sharoit yaratdi. Ularning asarlari chop etilishiga, moddiy jihatdan qo'llab-quvvatlanishiga bosh-qosh bo'ldi. Ma'naviy jasorat: U o'z atrofida milliy ruhga ega bo'lgan kadrlarni to'pladi. "Milliy ittihad" va boshqa tashkilotlar bilan aloqadorlikda ayblanishi ham uning aynan millatparvar ziyolilar bilan hamfikir bo'lganidan dalolat beradi.

Xo'jayev o'zbek tilining davlat boshqaruvidagi nufuzini oshirishni siyosiy burch deb bildi. Uning rahbarligi ostida o'zbek tili va adabiyotini o'rganish bo'yicha ilmiy institutlar tashkil etildi, lotin alifbosiga o'tish jarayoni (ma'lum bir davrda) savodxonlikni oshirish vositasi sifatida qo'llandi. Shuningdek, respublikada O'zbekiston Fanlar akademiyasining poydevori hisoblangan fan qo'mitasi va oliy

⁶ Arxiv hujjatlari: O'zbekiston Milliy Arxivi (O'zMA), R-86 fond, 1-ro'yxat (O'zSSR Xalq Komissarlari Soveti materiallari).

ta'lim muassasalari tarmog'i aynan uning sa'y-harakatlari bilan kengaydi. Uning madaniy siyosati shuni ko'rsatadiki, Xo'jayev O'zbekistonni shunchaki ma'muriy birlik emas, balki boy tarixiy merosga va yuksak madaniyatga ega bo'lgan subyekt sifatida jahonga tanitishni istagan. U o'z xalqining madaniy o'zligini saqlashni siyosiy mas'uliyatning eng oliy ko'rinishi deb bildi. Biroq, bu "millatparvarlik" sovet mafkurasi uchun mutlaqo yot edi va Xo'jayevning siyosiy taqdiri uchun xavfli tus oldi. Fayzulla Xo'jayevning milliy manfaatlarni himoya qilish yo'lidagi izchil harakatlari Moskva markaziy hukumati va shaxsan Stalinning doimiy nazoratida edi. 1930-yillarning o'rtalariga kelib, sovet tuzumi o'zining "milliy kadrlar"idan qutulish va respublikalarni to'liq itoatkor mexanizmga aylantirish strategiyasini boshladi.

1937-yil iyun oyida Fayzulla Xo'jayev barcha lavozimlaridan ozod etildi va ko'p o'tmay hibsga olindi. Unga qo'yilgan ayblovlar orasida "aksilinqilobiy o'ngchi trotskiychi blok" a'zosi bo'lish, Germaniya foydasiga josuslik qilish va O'zbekistonni SSSR tarkibidan ajratib olishga urinish kabi og'ir da'volar bor edi. Tarixiy haqiqat: Aslida, Xo'jayevning "aybi" — uning O'zbekiston iqtisodiy mustaqilligini talab qilgani, milliy ziyolilarni himoya qilgani va paxta yakkahokimligiga qarshi chiqqani edi. Sud jarayoni: 1938-yil mart oyida Moskvada o'tgan ochiq sud jarayonida u o'zining siyosiy mas'uliyatini munosib tutdi. Garchi qiynoqlar ostida ayrim ayblarni tan olishga majbur qilingan bo'lsa-da, uning ko'rsatmalari aslida milliy g'oya uchun qurbon bo'lishini anglatardi. 1938-yil 15-martda u qatl etildi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Olib borilgan tadqiqot natijalari Fayzulla Xo'jayev faoliyatini quyidagicha baholash imkonini beradi:

1. Strategik rahbarlik: Xo'jayev sovet tizimi ichida turib, milliy davlatchilikning hududiy, iqtisodiy va madaniy asoslarini yaratishga muvaffaq bo'ldi. Uning "tizim ichidagi kurash" taktikasi o'zbek xalqining millat sifatida saqlanib qolishida hal qiluvchi rol o'ynadi.

2. Iqtisodiy maktab: U asos solgan sanoatlashtirish va xomashyoni qayta ishlash g'oyalari O'zbekistonning kelajakdagi iqtisodiy salohiyati uchun poydevor bo'ldi.
3. Ma'naviy meros: Uning milliy kadrlarni tayyorlash borasidagi jasorati orqali shakllangan ziyolilar qatlami, keyinchalik mustaqillik g'oyalarining tashuvchisiga aylandi.

XULOSA

Fayzulla Xo'jayev — milliy manfaatlarni siyosiy kon'yunkturadan, shaxsiy omonlikdan va har qanday mafkuraviy qoliplardan ustun qo'ya olgan buyuk davlat arbobidir. Uning faoliyati shuni isbotladiki, siyosiy mas'uliyat — bu nafaqat hokimiyatni boshqarish, balki eng og'ir damlarda o'z xalqining manfaatlarini hayoti evaziga himoya qilishdir.

Bugungi mustaqil O'zbekiston sharoitida Fayzulla Xo'jayevning davlat qurilishi, iqtisodiy suverenitet va kadrlar siyosati borasidagi qarashlari o'z dolzarbligini yo'qotgani yo'q. Uning nomi o'zbek xalqi xotirasida milliy ozodlik va davlatchilik poydevorini qo'ygan fidoyi rahbar sifatida mangu qoladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Fayzulla Xo'jayev. *Tanlangan asarlar (3 jildlik)*. – Toshkent: Fan, 1976–1980.
2. Shamsutdinov R. *O'zbekistonda sovetlarning qatag'on siyosati va uning oqibatlari*. – Toshkent: Sharq, 2001.
3. Rajabov Q. *Buxoro Xalq Sovet Respublikasi: tarix, taqdir va saboqlar*. – Toshkent: Ma'naviyat, 2007.
4. Karimov N. *Fayzulla Xo'jayev: hayoti va faoliyati haqida lavhalar*. – Toshkent, 1996.
5. O'zbekistonning yangi tarixi. *2-kitob: O'zbekiston sovet mustamlakachiligi davrida*. – Toshkent: Sharq, 2000.
6. Arxiv hujjatlari: O'zbekiston Milliy Arxivi (O'zMA), R-86 fond, 1-ro'yxat (O'zSSR Xalq Komissarlari Soveti materiallari).